

Grażyna Dryżałowska

Wykluczenie społeczne – (nie)zmienny problem pedagogiki

Zapoczątkowany w latach 70. XX wieku przełom epok, okres szeroko rozumianych przeobrażeń społecznych, w znacznej części miał wpływ na współcześnie zachodzące przemiany w pedagogice i jej subdyscyplinach. Wiedza podzielona na subdyscypliny, jej użyteczność w odniesieniu do różnorodnych i złożonych problemów współczesnej rzeczywistości, wyzwolonych dokonującymi się przeobrażeniami we wszystkich sektorach życia społecznego i życiowych perspektywach poszczególnych jednostek, okazała się niewystarczająca. Interdyscyplinarność w teorii i praktyce stała się nie tylko konieczna, ale wręcz niezbędna do przewycięzania złożonych, wzajemnie warunkujących się problemów systemowych. Współdziałanie w ich rozwiązywaniu narzuca specjalistom z różnych dyscyplin „konieczność porozumiewania się i uzgadniania spraw wspólnych, co sprzyja konfrontacji terminologii, aparatury pojęciowej, metodologii i problematyki poszczególnych monodyscyplin” (Mazur, 1999, s. 15).

Przeobrażenia w pedagogice ogólnej i jej subdyscyplinach zaowocowały pluralizmem paradygmatów – koegzystencją na jednej płaszczyźnie różnorodnych modeli niepełnosprawności – i rozbudziły nadzieje na uzyskanie wiedzy niezbędnej do skutecznego rozwiązania dotychczas nierozwiązanych lub zupełnie nowych problemów.

Niezmiennym problemem w pedagogice specjalnej jest **wykluczenie społeczne – społeczna marginalizacja**:

[...] zjawisko, które sprowadza się do prostej obserwacji empirycznej mówiącej o tym, że we współczesnych społeczeństwach, mimo wieloletnich i kosztownych wysiłków mających na celu uniwersalizację dostępu do podstawowych instytucji życia zbiorowego i powszechność partycypacji w funkcjonowaniu tych instytucji, ciągle okazuje się, że pokaźne segmenty populacji tych społeczeństw albo są izolowane, albo same – w postaci rozmaitych społeczności alternatywnych – się izolują (Frieske, 1997, s. 4).

Ubóstwo, nierówności społeczne, marginalizacja i dyskryminacja od zawsze towarzyszyły egzystencji osób z niepełnosprawnością, identyfikowanym przez rodzaj niepełnosprawności. Podejmowane wysiłki przybierały postać różnych wizji, strategii i modeli, które miały na celu rozwiązanie tych problemów. Mimo tego, zjawiska te dosyć trudno podlegają rewizji, są względnie trwałe. Zapewne przyczyną są ograniczenia i trudności towarzyszące egzystencji osób z niepełnosprawnością, ale też zmiany hierarchii ocen i politycznych priorytetów określających strukturę problemów w istniejącym łańdźcu społecznym. Dynamicznie zmieniające się warunki życia wyznaczają nowe kryteria społecznej selekcji i alokacji jednostek oraz relatywizują oceny i opinie odnoszące się do własnej sytuacji i alokacji w społecznej przestrzeni także osób z niepełnosprawnością. One również wyznaczają nowe obszary refleksji nauk humanistycznych, w tym: pedagogiki specjalnej, w projektowaniu i inicjowaniu działań pomocowych, przeciwdziałających pogłębianiu się problemów deprivacji społecznej, ograniczających szanse „słabszych” jednostek (grup) na pomyślną partycypację w życiu społecznym.

W pedagogice specjalnej wciąż podejmowane są więc problemy i budowane różnorodne koncepcje pomocowe skoncentrowane na kształtowaniu kompetencji społecznych, normalizujących sytuację społeczną osób, które z różnych przyczyn przedmiotowych lub podmiotowych nie mogą podjąć ról charakterystycznych dla wieku i płci, lub też ich podjęcie i realizacja nie są możliwe bez swoistego, pedagogicznego wsparcia czy pomocy we włączeniu w główny nurt życia społecznego (programów służących ich integracji i reintegracji społecznej).

Prakseologiczny charakter pedagogiki specjalnej – koncentracja w tym obszarze refleksji teoretycznej i działania na problemach społecznych oraz modelowaniu procesu wychowania i ograniczaniu trudności wychowawczych – łączy się z pojęciem inkluzji jako kategorią

opozycyjną wobec wykluczenia, marginalizacji, segregacji osób odmiennych, odbiegających od normy zdrowotnej, kulturowej, społecznej albo niespełniających normatywnych oczekiwań lub wzorów instytucji i społeczności dominujących (Slee, 2009).

W pedagogice specjalnej terminami częściej używanymi niż „inkluzja” są: „włączanie” i „integracja”. Pojęcia te są silniej związane z tradycyjnymi formami kształcenia specjalnego, a semantycznie odpowiadają inkluzji. One także znalazły się w dokumentach krajowych i międzynarodowych, m.in. w standardach Edukacji dla Wszystkich (*Education for All*, 1990), Deklaracji z Salamanki (1994) oraz wytycznych dla działań w zakresie specjalnych potrzeb edukacyjnych, przyjętych przez Światową Konferencję Dotyczącą Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych: Dostęp i Jakość (UNESCO, 1994b) oraz w Karcie Praw Osób Niepełnosprawnych (1997).

Integracja w pedagogice specjalnej jest rozumiana jako respektowanie praw osób z niepełnosprawnością oraz tworzenie identycznych warunków ich jak najpełniejszego rozwoju oraz uczestnictwa w różnych obszarach życia i sferach społecznej rzeczywistości, a także jako akceptacja obecności i podmiotowej roli oraz równego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym (Hulek, 1986; Dykciak, 1997b; Maciarz, 1981). **Włączanie** natomiast łączy działania neutralizujące defekty niepełnosprawności z odinstytucjonalizowaniem życia osób z niepełnosprawnością. Łączy niezbędną adaptacyjność, jakiej trudno w procesie rewalidacji/rehabilitacji uniknąć, z postulatami równouprawnienia w procesie nauczania, zatrudnieniu, mieszkalnictwie czy czasie wolnym. Respektowanie podmiotowości i prawa do samostanowienia osób z niepełnosprawnością jest więc nadrzędną zasadą procesu włączania (Krause, 2010). Trudno o jednoznaczne określenie rozłączności obu pojęć, bowiem zarówno integracja, jak i włączanie obejmują działania, które koncentrują się na normalizacji życia osób z niepełnosprawnością i poszerzaniu granic tolerancji społecznej. Obejmują działania skoncentrowane na modelowaniu korzystnych warunków do przebiegu procesów integracji oraz podnoszeniu możliwości im sprostania przez poszczególne jednostki. Ich celem jest integracja społeczna osób z niepełnosprawnością z pełnosprawnymi członkami grup społecznych w różnych, zmieniających się kontekstach życia: w rodzinie, szkole, miejscu pracy, zajęciach podejmowanych w czasie wolnym. Integracja jest zatem rozumiana

jako taka koegzystencja osób pełno- i niepełnosprawnych, w której niepełnosprawność nie jest powodem wykluczania osób z niepełnosprawnością z wybranych obszarów życia społecznego, a przejawiane ograniczenia czy dysfunkcje nie są podstawą społecznej odmowy ich społecznego uczestnictwa.

Bez względu jednak na możliwe interpretacje i obszary ich stosowania, oba pojęcia – zarówno włączanie, jak i integracja – zapoczątkowały i niejako wyznaczyły kierunek przemian społecznych. Uruchomiły proces tworzenia równych szans społecznego uczestnictwa i strategii przeciwdziałających przejawom izolacji oraz wykluczenia społecznego osób z niepełnosprawnością w nowoczesnej kulturze humanistycznej. Stały się również głównym pojęciem w każdym z powyższych dokumentów, a także kluczową strategią w rozwoju Edukacji dla Wszystkich. Uważane są za najskuteczniejszy sposób przeciwdziałania dyskryminacji i marginalizacji, tworzenia włączającego społeczeństwa oraz pomocy w rozwoju każdej jednostki, bez względu na indywidualne ograniczenia i różnorodne potrzeby.

Najszerze odzwierciedlenie znalazły w uregulowaniach prawnych, międzynarodowych i rządowych, które wyrównują szanse na partycypację i alokację społeczną w różnych przestrzeniach i etapach życia osób z niepełnosprawnością, na prawach równych z pełnosprawnymi członkami społeczeństwa.

Prawo osób niepełnosprawnych do podmiotowego, godnego życia jest podstawowym założeniem ujętym we współczesnych dokumentach międzynarodowych, także polskich, takich jak:

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka ONZ (1948);
- Światowy Program Działań na Rzecz Osób Niepełnosprawnych (1982);
- Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (1993);
- Konwencja Praw Osób Niepełnosprawnych (2006) podpisana przez Polskę w 2007 r. i ratyfikowana w 2012 r.;
- Deklaracja z Salamanki (1994);
- Karta Praw Osób Niepełnosprawnych (Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej z 1997 r.);
- *Ustawa o zatrudnieniu i rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych* przyjęta przez Polskę w 1991 r.

Dokumenty te tworzą podstawę dla projektowania modeli pomocowych, przeciwdziałających społecznej marginalizacji dzieci, młodzieży i dorosłych z niepełnosprawnością w różnych przestrzeniach życia społecznego i na różnych etapach indywidualnego rozwoju. Projektowania działań, w których integracja społeczna jest wyraźnym celem wychowawczym – pomocą w aspekcie personalnym i społecznym.

W pierwszym z nich, jak stwierdza Speck (2005), chodzi o wychowanie człowieka pozostającego w zgodzie ze sobą i akceptującego samego siebie oraz ograniczeń będących konsekwencją niepełnosprawności. W drugim – o edukację inkluzyjną (włączającą) – celowe kształtowanie wspierających kontaktów społecznych, postaw i gotowości osób pełnosprawnych do zmiany kryteriów społecznej selekcji i alokacji, sprzyjających poszerzaniu obszarów społecznej integracji z osobami z niepełnosprawnością. Tutaj bowiem tkwią możliwości „upowszechniania zgody na koegzystencję ludzi pełno- i niepełnosprawnych” (Krause, 2010, s. 154); możliwości przeciwdziałania ich społecznej marginalizacji i wykluczeniu.

Definicje i przyczyny wykluczenia społecznego

Pojęcie „wykluczenia społecznego” jest różnorodnie definiowane. Próbę systematyzacji podjęła Jolanta Grotowska-Leder (2005), dzieląc je na trzy rodzaje:

- definicje analityczne – wskazujące na cechy, wymiary, mechanizmy i przejawy zjawiska;
- definicje robocze – operacjonalizujące kategorie (grupy lub jednostki) i brak/ograniczenie partycypacji jako podstawowego aspektu społecznego funkcjonowania;
- definicje oficjalne – wyznaczające kierunki działań polityki społecznej.

Definicje przyjęte w Narodowej Strategii Integracji Społecznej dla Polski (Szatur-Jaworska, 2005) wydają się łączyć wszystkie powyższe rozróżnienia. Pierwsza z nich definiuje wykluczenie społeczne jako brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa, wpływania i korzystania z podstawowych instytucji publicznych, usług i rynków, które powinny być dostępne dla wszystkich, a w szczególności dla osób ubogich. Druga definicja to samo pojęcie identyfikuje jako sytuację uniemożliwiającą